

ملاحظات دربارۀ کتاب‌شناسی فردوسی و شاهنامه

سجاد آیدنلو*

کتاب‌شناسی فردوسی و شاهنامه (از آغاز نوشته‌های پژوهشی تا سال ۱۳۸۵)، گردآوری ایرج افشار، چاپ چهارم (چاپ اول ناشر)، تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب، ۱۳۹۰. ۵۶۴ ص: ۱۴۰۰۰ تومان.

در اوایل دههٔ چهل شمسی که اولیای انجمن آثار ملی در صدد تجدید بنای آرامگاه فردوسی بودند، بر آن شدند به این مناسبت کتاب‌هایی نیز دربارهٔ فردوسی و حماسهٔ ملی ایران منتشر کنند و از همین روی از شادروان استاد ایرج افشار هم خواستند که فهرستی از مجموعهٔ آثار چاپ‌شدهٔ مربوط را گردآوری کند.^۱ با توجه به سوابق، تجربیات، اشراف و روابط علمی استاد افشار از یک سو و دشواری و بزرگی این کار از سوی دیگر، بی‌هیچ تردیدی انتخاب انجمن آثار بهترین گزینش بود و نتیجهٔ این پیشنهاد و همکاری در مرداد ماه ۱۳۴۷ با نام کتاب‌شناسی فردوسی چاپ شد و توجه و تحسین صاحب‌نظران را برانگیخت.

این کتاب ارزشمند در تیرماه ۱۳۵۵ با افزوده‌هایی بار دیگر توسط همان ناشر (انجمن آثار ملی) چاپ شد و تا سی و پنج سال بعد که پس از سال‌ها مشتاقی و مهجوری شاهنامه‌پژوهان، چاپ جدید و گسترش یافتهٔ آن منتشر گشت، به رغم محدودیت زمانی آگاهی‌های موجود در آن تا سال ۱۳۵۴، همواره مورد مراجعه و استفادهٔ محققان فردوسی و شاهنامه بوده است. البته انجمن آثار و مفاخر فرهنگی طبع دوم کتاب‌شناسی فردوسی را در سال ۱۳۸۲ مجدداً به صورت افسست چاپ کرد که چون با مرحوم استاد افشار برای افزودن آثار جدید هماهنگی‌های لازم صورت نگرفته بود، سبب

رنجش خاطر ایشان شد.^۲

در هر حال سرانجام انتظار پژوهشگران و علاقه‌مندان به سر آمد و چاپ/ویراست تازهٔ اثر ماندگار استاد در اردیبهشت‌ماه سال ۱۳۹۰، هم‌هنگام با روز فردوسی و برگزاری همایش هزارهٔ سرایش شاهنامه — اما متأسفانه در غیاب مولف و پس از درگذشت ایشان — از سوی مرکز پژوهشی میراث مکتوب منتشر شد. چاپ سوم کتاب‌شناسی فردوسی و شاهنامه با چهار دیدگاه از مرحومان سیدحسن تقی‌زاده، محمدعلی فروغی، علامه قزوینی و مجتبی مینوی دربارهٔ فردوسی و شاهنامه و دو شعر «خروش فردوسی» (از زنده یاد فریدون مشیری) و «شاهنامه وطن است...» (سرودهٔ گلرخسار صفی‌آوا) آغاز می‌شود. سپس یادداشتی نو از استاد افشار به تاریخ سوم اسفند ۱۳۸۷ و بعد به ترتیب مقدمه‌های چاپ‌های دوم و اول کتاب آمده است.

کتاب شامل چهار بخش به علاوهٔ پیوست‌ها، نمایه‌ها و فهرست منابع عمده است. بخش نخست با نام «تحقیقات دربارهٔ فردوسی و شناخت شاهنامه»، معرفی مقالات و کتاب‌های فارسی و خارجی،^۳ مأخذ قدیمی چاپی، فرهنگ‌ها و کشف‌الابیات شاهنامه و دایرة‌المعارف‌هایی است که در آنها مدخل‌هایی دربارهٔ فردوسی و شاهنامه وجود دارد.

در بخش دوم، ترجمه‌های شاهنامه (متن کامل یا داستان‌ها و بخش‌هایی از آن) به بیست و هشت زبان معرفی شده است. بخش سوم، فهرست دست‌نویس‌های تاریخ‌دار و بی‌تاریخ حماسهٔ ملی ایران و نسخ خلاصه‌های شاهنامه و بازنویسی‌ها منثور آن است.

در بخش چهارم نیز نام و مشخصات چاپ‌های متن کامل،

* دانشیار دانشگاه پیام نور ارومیه/ نشانی پست الکترونیک: aydenloo@gmail.com

۱. ر.ک: افشار، ایرج، ۱۳۹۰: ص ۲۷ (مقدمهٔ چاپ اول).

۲. دربارهٔ موضوع چاپ افسست کتاب‌شناسی فردوسی در انجمن آثار و مفاخر فرهنگی و جزئیات و علل ناهماهنگی‌ها، ر.ک: سبحانی، توفیق، ۱۳۹۰، صص ۱۷۷ و ۱۷۸.

۳. در بخش کتاب‌ها و مجموعه‌های مستقل به زبان‌های اروپایی و غربی، شماری از پایان‌نامه‌های چاپ‌نشده نیز معرفی شده است.

گزیده‌ها، یک یا چند داستان شاهنامه و آثار و نمایش‌نامه‌هایی که بر اساس این متن نوشته شده، آمده است. در دو صفحه از این بخش کتاب (صص ۳۱۷ و ۳۱۸) ضمن تصریح و تأکید بر نادرست بودن انتساب منظومه «یوسف و زلیخا» به فردوسی، چاپ‌های آن معرفی شده است. مجموع آثار (کتاب‌ها، مقالات، فصل‌هایی از یک کتاب، مداخل و نسخ) معرفی شده در این چاپ از کتاب‌شناسی فردوسی و شاهنامه با احتساب موارد تکراری^۴ ۵۸۶۷ مورد است و بیشترین رقم (۳۰۱۸ مورد) از آن «مقالات، گفتارها و فصول در زبان‌های شرقی» است.

چاپ جدید این کتاب دوازده پیوست دارد. ضمیمه نخست، سال‌شمار مراسم فردوسی تا سال ۱۳۵۷ است و در پیوست‌های دوم تا هشتم مقالات و یادداشت‌های خود روان‌شاد استاد افشار درباره فردوسی و شاهنامه باز چاپ شده است. پیوست نهم، شش نقد و معرفی فارسی و دو نوشته انگلیسی و آلمانی درباره چاپ‌های اول و دوم این کتاب است. در پیوست دهم باز یادداشت‌هایی از استاد افشار آمده که پیش‌تر در بخش «تازه‌ها و پاره‌های ایران‌شناسی» مجله بخارا منتشر شده است. ضمیمه یازدهم تصویر نامه‌ها و عکس‌های کنگره فردوسی در سال (۱۳۱۳ ه.ش) و اسناد و تصاویر مربوط به بازسازی آرامگاه حکیم توس است. در پیوست پایانی هم عکس ولف و نولدکه، دو شاهنامه‌شناس بزرگ آلمانی، و نیز تصویر برگ‌هایی از بعضی دست‌نویس‌ها و چاپ‌های شاهنامه و یوسف و زلیخا آمده است. نمایه‌ها شامل فهرست موضوعی به فارسی و لاتین، فهرست اعلام (فارسی و لاتین) و نمایه کاتبان، بانیان، کتاب‌ها و مقالات است.

در مقایسه با چاپ دوم کتاب‌شناسی فردوسی، حد زمانی آثار معرفی شده که در آنجا تا اواسط پاییز ۱۳۵۴ بود^۵ تا سال ۱۳۸۵ (۲۰۰۵ م) گسترش یافته و در نتیجه ۱۸۵۲ مورد مذکور در آن چاپ در طبع کنونی تقریباً سه برابر شده و به ۵۸۶۷

مورد افزایش یافته است.^۶ ساختار و اساس بخش‌بندی متن کتاب نسبت به چاپ دوم تغییری نکرده و غیر از مقدمه تازه و نقل نظر چهار استاد و دو شعر در آغاز، فقط در ضمائم پایانی، مقالات و یادداشت‌های شاهنامه‌شناختی استاد افشار افزوده و در نمایه‌ها هم فهرست موضوعی و نام کتاب‌ها و مقالات اضافه شده است.

تفاوت دیگر این چاپ، تغییر جزئی نام کتاب و افزوده شدن «و شاهنامه» بر آن است (کتاب‌شناسی فردوسی ← کتاب‌شناسی فردوسی و شاهنامه) که عنوان اثر را دقیق‌تر و جامع‌تر کرده است. به لحاظ فنی نیز با حروف چینی مجدد سراسر متن و انتخاب قلم کوچکتر برای نوشتن نام آثار از حجم کتاب کاسته شده است و این مرجع مهم به شکلی درخور، خوش چاپ، آسان‌خوان و قیمتی مناسب^۷ - در سنجش با قیمت چهل هزار تومان و حتی بیشتر چاپ دوم آن در بازار کهنه‌فروشان - در اختیار دانشجویان، محققان و علاقه‌مندان قرار گرفته است. به دلیل اهمیت بسیار کتاب‌شناسی‌ها در هر پژوهش درست و روشمند، همه چاپ‌های کتاب‌شناسی فردوسی و شاهنامه مورد توجه و استقبال مکتوب اهل فن قرار گرفته و تا جایی که نگارنده جستجو و دیده، درباره چاپ‌های اول و دوم این کتاب ده معرفی و نقد به قلم استادان و محققانی مانند مرحوم جمال‌زاده، مرحوم حبیب یغمایی، مرحوم کرامت رعناسینی، دکتر شفیعی کدکنی، دکتر خالقی مطلق، دکتر پرویز اذکایی و دکتر حشمت موید به فارسی و ف. ماخالسکی (به انگلیسی) و ه. کانوس کرده (به آلمانی) نوشته شده است.^۸ درباره چاپ جدید هم - تا هنگام نگارش این مقاله - آقای فرخ امیرفریار معرفی بسیار کوتاهی (یک ستون و نیم) در مجله جهان کتاب نوشته‌اند.^۹

به استناد اشارات خود زنده‌یاد استاد افشار در مقدمه چاپ سوم کتاب که «طبیعت کتاب‌شناسی اقتضای نقص دارد... و چه

۴. منظور مقالاتی است که در دو یا چند جا چاپ شده یا آثاری که با توجه به فصل‌بندی موضوعی کتاب در دو جا معرفی شده و در چند مورد معدود، مقالات یا کتاب‌هایی که سهواً دو بار معرفی و شماره‌گذاری شده و یا غیر از نویسنده اصلی، با نام شخص دیگری هم تکرار شده است.

۵. ر.ک: افشار، ایرج؛ ۱۳۵۵: ص هفت مقدمه.

۶. مواردی که در چاپ جدید افزوده شده با علامت ستاره * مشخص شده است.

۷. به کیفیت چاپ و ویژگی‌های فنی چاپ سوم کتاب‌شناسی، آقای فرخ امیرفریار هم در معرفی کوتاه خویش اشاره کرده‌اند. ر.ک: امیر فریار، فرخ، ۱۳۹۰: ص ۷۳.

۸. مشخصات همه این مقالات در کتاب‌شناسی فردوسی و شاهنامه آمده و چنان که اشاره شد متن هشت نوشته هم در پیوست‌های پایانی آن چاپ شده است. در همین جا باید یادآور شد که مقاله شماره ۲ (در ص ۳۶۵) که بدون نام نویسنده است از شادروان استاد حبیب یغمایی و مقاله شماره ۵ (ص ۳۷۶) که باز بی نام نویسنده آمده، از دکتر پرویز اذکایی است.

۹. ر.ک: امیرفریار، فرخ، همان.

بسا گفتارهای پژوهشی و حتی کتاب‌های ارزشمند ماندگاری باشد که چون من ندیده‌ام نامی از آنها از این کتابشناسی به دست آوردنی نیست» (ص ۱۹) نگارنده نیز با گرامی‌داشت خاطرۀ جاویدان استاد و با تقدیم درود و احترام فراوان به روح مینوی ایشان، نکات و پیشنهادهایی را در چند بخش مطرح می‌کند تا اگر در نظر ناشر ارجمند و نیز آقای احمدرضا رحیمی ریس، ویراستار کتاب و همکار استاد افشار در تدوین و تنظیم آن، مقبول واقع شود در چاپ‌ها/ ویراست‌های بعدی کتاب مورد توجه قرار گیرد و این آرزوی مرحوم استاد برآورده شود که «امیدوارم آقای احمدرضا رحیمی ریس که در این چاپ یاورم بوده است برای چاپ بعدی مشخصات آنچه را باید برافزود فراهم سازد» (ص ۱۹).

۱. مواردی که می‌توان افزود

نگارنده بدون اینکه استقصای کاملی انجام داده باشد، نام و مشخصات بعضی از آثار منتشرشده تا سال ۱۳۸۵ را که در این کتاب نیامده است، به تفکیک بخش‌های مربوط و به ترتیب الفبایی می‌آورد تا در چاپ‌های دیگر در جای خود افزوده شود.

۱-۱. مقالات، گفتارها و فصول در زبان‌های شرقی:

۱. احتشامی هونه‌گانی، خسرو؛ «رستم در حماسه غنایی مولوی»، فرهنگ اصفهان، مرداد ۱۳۸۰، صص ۴۰-۴۶.
۲. احمدی، جلال؛ «در شناخت اسطوره اکوان دیو»، فصلنامه کوش (دانشگاه یزد)، بهار و تابستان ۱۳۸۴، صص ۱۰۷-۱۲۷.
۳. اخوان زنجانی، جلیل؛ «ازیراش خوانند بهرام گور»، کلک، شماره ۵۴، شهریور ۱۳۷۳، صص ۳۴-۳۹. ۴. اذکایی، پرویز؛ «شاهنامه و خداینامگ‌ها»، هستی، دوره دوم، سال دوم، شماره ۳، پاییز ۱۳۸۰، صص ۲۹-۴۵. ۵. اسلم خان، محمد؛ «فرهنگ شاهنامه»، نامورۀ دکتر محمود افشار، به کوشش ایرج افشار با همکاری کریم اصفهانیان، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار، ۱۳۷۲، ج ۷، صص ۳۷۹۶-۳۸۲۷. ۶. افشار، ایرج؛ «خادمان گذشتۀ شاهنامه و شاهنامه دلپذیر فرزانه»، بخاراه شماره ۹ و ۱۰، آذر- اسفند ۱۳۷۸، صص ۳۲۱-۳۳۰. ۷. الیشن، ل. پی؛ «دربارۀ لقب تاج‌بخش»، ترجمۀ محمود حسن‌آبادی، سیمرغ (دوره جدید)، سال اول، شماره

اول، تابستان ۱۳۷۳، صص ۱۳۵-۱۶۰. ۸. امیری، منوچهر؛ «مقایسه دو حماسه در ادب فارسی و انگلیسی»، آینده، سال هفتم، شماره ۱۱ و ۱۲، بهمن و اسفند ۱۳۶۰، صص ۸۰۴-۸۰۸. ۹. پورجعفر، محمدرضا و فرهاد مهندس‌پور؛ «هماندی‌های دو قهرمان اسطوره‌ای در ادبیات حماسی ایران و ادبیات نمایشی ایرلند (رستم - کوهلین)»، پژوهش‌های ادبی، سال سوم، شماره ۷، بهار ۱۳۸۴، صص ۱۰۹-۱۲۰. ۱۰. پورداوود، ابراهیم؛ «رستم»، آناهیتا، به کوشش مرتضی گرجی، تهران: دنیای کتاب، ۱۳۸۰، صص ۱۶۲-۱۶۴. ۱۱. تفصّلی، احمد؛ «دژ بهمن و آذرگننسب»، مهر و داد و بهار، به کوشش امیر کووس بالا‌زاده، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۷۷، صص ۷۹-۸۱. ۱۲. جعفری، محمود؛ «پرواز کیکاوس، مقایسه گزارش دینکرد با شاهنامه»، نامه پارسی، سال دهم، شماره ۱، بهار ۱۳۸۴، صص ۱۳-۲۸. ۱۳. جهان‌بخش، جويا؛ «اسطوره ضحاک و روزگار پر آشوب فردوسی»، گلچرخ، شماره ۱۳، فروردین و اردیبهشت ۱۳۷۵، صص ۴۷-۵۴. ۱۴. جهان‌بخش، جويا و بهاء‌الدین خرمشاهی؛ «ناموس چندساله اجداد نیک‌نام (نگاهی به چاپ عکسی شاهنامه سعدلو)»، بخاراه، شماره ۲۳، فروردین و اردیبهشت ۱۳۸۱، صص ۳۳۷-۳۵۶. ۱۵. جیحونی، مصطفی؛ «گوسان یا مهربان»، کتاب‌پاز، شماره ۱۱-۱۲، زمستان ۱۳۷۲، صص ۱۹-۴۰. ۱۶. حصوری، علی؛ «خواجه و حماسه ملی ایران»، نخلبند شعرا، تدوین دکتر احمد امیری خراسانی، کرمان: مرکز کرمان‌شناسی، ۱۳۷۹، ج ۱، صص ۳۵۵-۳۵۹. ۱۷. خالقی مطلق، جلال؛ «پشوتن یا فرشیدورد»، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی، سال چهاردهم، شماره سوم (پیاپی ۵۴)، پاییز ۱۳۵۷، صص ۵۴۳-۵۵۸. ۱۸. دبیرسیاقي، سیّد محمد؛ «دربارۀ تصحیح شاهنامه»، سخن، دوره بیست و چهارم، شماره دوازدهم، فروردین ۱۳۵۵، صص ۱۲۰۶-۱۲۱۶. ۱۹. همو؛ «کنج»، یغما، سال ۳۰، شماره ۱۲، اسفند ۱۳۵۶، صص ۷۴۱-۷۴۵. ۲۰. همو؛ «وین، دیر، دین»، نامه فرهنگستان، سال چهارم، شماره سوم (پیاپی ۱۵)، پاییز ۱۳۷۷، صص ۸۸-۹۵. ۲۱. ده‌بزرگی، غلامحسین؛ «سیمرغ اساطیری»، معارف، دوره هجدهم، شماره ۳ (پیاپی ۵۴)، آذر- اسفند ۱۳۸۰، صص ۹۷-

۱۰. با اینکه این گفتار طبق توضیح حاشیۀ صفحه نخست آن «صحبت دوستانه در مجمع اصحاب فرزانه» است، پیشنهاد می‌شود که هم در فهرست نوشته‌های شاهنامه‌شناختی مرحوم استاد افشار آورده شود و هم متن آن در پیوست‌های پایانی کتاب که این گونه مقالات و یادداشت‌های ایشان چاپ شده است.

«مازندران یا یمن؟»، هنر و مردم، شماره ۸۹، اسفند ۱۳۴۸، صص ۲۰-۲۷. ۳۶. مزدپور، کتابیون؛ «بیژن گیو»، هستی، دوره دوم، زمستان ۸۰ و بهار ۸۱، صص ۴۲-۵۴. ۳۷. همو؛ «زن و مفهوم قدرت در شاهنامه»، زن و فرهنگ (مقالاتی در بزرگداشت یکصدمین سال تولد بانو مارگارت مید)، به کوشش محمد میرشکرایی - علی رضا حسن زاده، تهران: نی، ۱۳۸۲، صص ۷۰-۸۸. ۳۸. همو؛ «شبرنگ بهزاد و اشتر راهدان»، ارج نامه شهریار، به خواستاری پرویز رجبی، تهران: توس، ۱۳۸۰، صص ۴۰۸-۴۲۰. ۳۹. مهندس پور، فرهاد و محمود طاووسی؛ «بندهش در شاهنامه»، مجله مطالعات ایرانی، شماره ۸، پاییز ۱۳۸۴، صص ۱۹۹-۲۱۳. ۴۰. میرفخرایی، مهشید؛ «اسطوره کاووس در گذر زمان»، فرهنگ، کتاب هفتم، پاییز ۱۳۶۹، صص ۱۹۷-۲۱۶. ۴۱. همو؛ «بررسی ریشه‌شناختی واژه «دستان» و کاربردهای آن»، شاهنامه پژوهی، با نظارت دکتر محمد رضا راشد محصل، مشهد: فرهنگسرای فردوسی، ۱۳۸۵، دفتر نخست، صص ۲۴۷-۲۵۴. ۴۲. نداء، طه؛ «شاهنامه و اعراب»، درباره شاهنامه و فردوسی، ترجمه محمدحسین ساکت، مشهد: کتابفروشی باستان، ۱۳۵۷، صص ۸۶-۹۶. ۴۳. نصیری، محمد رضا؛ «مکاتباتی درباره شیوه تصحیح شاهنامه و متون دیگر» (۱)، پیک نور (فصلنامه دانشگاه پیام نور)، سال اول، شماره دوم، بهار ۱۳۸۲، صص ۳۹-۵۳؛ بخش دوم، همان جا، شماره دوم، تابستان ۱۳۸۲، صص ۷۱-۷۹. ۴۴. یاساکوفسکی، آنانیناس؛ «قدیم ترین ترجمه شاهنامه به زبان ترکی»، ترجمه دکتر ماهمنیر نفیسی، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، سال یازدهم، شماره ۴، ۱۳۴۷، صص ۳۵۷-۳۶۵.

۱-۲. کتابها در زبانهای شرقی:

۱. ادیب برومند، عبدالعلی؛ داستان هفت خان اسفندیار و رستم و اسفندیار، با همکاری پروین بخردی، تهران: محمدابراهیم شریعتی افغانستانی، ۱۳۸۱. ۲. پاتر، آنتونی؛ نبرد پدر و پسر در ادبیات جهان، ترجمه محمود کمالی، تهران: آیدون، ۱۳۸۴. ۳. پژوهم شریعتی، پرویز؛ داستان آفرینش و تاریخ پیشدادی

۱۱۴. ۲۲. رواقی، علی؛ «باز هم شاهنامه را چگونه باید خواند؟»، نامه انجمن، سال چهارم، شماره اول (پیاپی ۱۳)، بهار ۱۳۸۳، صص ۴-۵۳. ۲۳. روان فرهادی، عبدالغفور؛ «یاری شاهنامه در پژوهش تلفظ واژه‌های فارسی»، برگ بی برگی (یادنامه استاد رضا مایل)، تهران، طرح نو، ۱۳۷۸، صص ۱۴۱-۱۷۲. ۲۴. روشن، محمد؛ «شاهنامه فردوسی و عرفان کیخسروی»، نامه اقبال، به کوشش سیدعلی آل داوود، تهران: هیرمند، ۱۳۷۷، صص ۳۵۹-۳۶۹. ۲۵. سعیدی سیرجانی، علی اکبر؛ «واژه نامک»، راهنمای کتاب، شماره ۱۸۵ و ۱۸۶، بهمن و اسفند ۱۳۵۶، صص ۸۲۶-۸۳۷. ۲۶. سودآور، ابوالعلا؛ «ظفرنامه و شاهنامه مستوفی»، ایران شناسی، سال هفتم، شماره ۴، زمستان ۱۳۷۴، صص ۷۵۲-۷۶۱. ۲۷. سهیلی راد، فهیمه و فریناز فربود؛ «تطابق افسانه رستم با داستان هرکول در یونان»، فصلنامه هنر، شماره ۵۲، تابستان ۱۳۸۱، صص ۶۲-۷۷. ۲۸. شریعت، محمدجعفر؛ «اسطوره آفرینش در شاهنامه»، هستی، شماره ۱۸، تابستان ۱۳۸۳، صص ۸۲-۹۲. ۲۹. شکوری، امیرعلی؛ «توضیح بیتی از شاهنامه»، نامه پارسی، سال ششم، شماره ۱، بهار ۱۳۸۰، صص ۳۹-۴۱. ۳۰. صفا، ذبیح الله؛ «رزمنامه سگاوند کوه: دو روایت از یک داستان حماسی»، هفتاد مقاله، گردآوری یحیی مهدوی - ایرج افشار، تهران: اساطیر، ۱۳۶۹، ج ۱، صص ۷۱-۸۰. ۳۱. صفر، عبدالله؛ «مناسبات مرزی ایران و توران به روایت شاهنامه»، فصلنامه تاریخ روابط خارجی، شماره ۷ و ۸، تابستان و پاییز ۱۳۸۰، صص ۷-۱۵. ۳۲. عثمانف، محمد نوری؛ «ملاحظه‌ای چند درباره متن شاهنامه (جلد ششم)»، یادنامه ایرانی مینورسکی، تدوین مجتبی مینوی و ایرج افشار، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۴۸، صص ۱۱۴-۱۱۸. ۳۳. قریب، بدرالزمان؛ «رستم در روایات سعدی»، شاهنامه‌شناسی، تهران: بنیاد شاهنامه، ۱۳۵۷، صص ۴۴-۵۳. ۳۴. قمری، حیدر؛ «از بزرگان پیشینه بی‌نشان (گفتاری در باب اسطوره‌های ملی در شعر فارسی)»، هستی، دوره دوم، پاییز و زمستان ۱۳۸۳، صص ۱۲۳-۱۳۷. ۳۵. محمودی بختیاری، علی قلی؛

۱۱. این مقاله در فهرست مقالات فارسی (ج ۷، ص ۸۸۲، شماره ۱۹۹۵۲) معرفی شده است.

۱۲. این مقاله نیز در فهرست مقالات فارسی (ج ۷، ص ۸۸۲، شماره ۱۹۹۶۵) معرفی شده است.

۱۳. این مقاله در چاپ دوم کتاب‌شناسی فردوسی (ص ۶۴، شماره ۲۵۹) معرفی شده و معلوم نیست که چرا در چاپ جدید حذف شده است.

۱۴. این مقاله هم در فهرست مقالات فارسی (ج ۷، ص ۸۸۵، شماره ۲۰۰۵۲) معرفی شده است.

Nāmag”, Acta Iranica, 30, 1990. pp. 208-229.

6. Idem, “The Parthian Origins of the House of Rustam”, Bulletin of the Asia Institute, vol.

7. 1993, pp. 155-163.

۱-۴. **مآخذ قدیمی چایی**: پیشنهاد می‌شود در این بخش، فصل یا اشارات مربوط به «فردوسی» در این منابع نیز افزوده شود:

۱. شبانکاره‌ای، محمد بن علی؛ مجمع‌الانساب. ۲. قزوینی، حکیم شاه‌محمد بن مبارک؛ ترجمهٔ مجالس‌النفائس. ۳. مولوی آغا، احمدعلی؛ هفت آسمان. ۴. میرخواند؛ حبیب‌السیر. ۵. واله داغستانی، علیقلی؛ تذکرهٔ ریاض‌الشعرا.

۱-۵. **لغت‌نامه‌های شاهنامه**: چون در این بخش فرهنگ لغات پایان شاهنامهٔ اولیا سمیع شیرازی معرفی شده است پیشنهاد می‌شود این دو مورد نیز اضافه شود:

۱. واژه‌نامهٔ ضمیمهٔ شاهنامهٔ ویراستهٔ آقایان مهدی قریب و محمدعلی بهبودی (تهران: توس، ۱۳۷۵، ج ۵، صص ۲۵۵-۲۹۵). ۲. واژه‌نامهٔ موجود در انتهای بخش‌های یکم، دوم و چهارم یادداشت‌های شاهنامهٔ دکتر خالقی مطلق که البته فقط بخش اول آن در محدودهٔ زمانی این چاپ کتاب‌شناسی فردوسی و شاهنامه می‌گنجد و سایر بخش‌ها پس از سال ۱۳۸۵ (۲۰۰۵ م) منتشر شده است. نکتهٔ دیگر اینکه دفتر نخست رسالهٔ واژه‌های ناشناخته در شاهنامه، نوشتهٔ دکتر علی رواقی (تهران: ۱۳۵۲) — که در بخش کتاب‌های منفرد در زبان‌های شرقی آمده — در اینجا معرفی نشده و فقط دفتر دوم این اثر ذکر شده است.

۱-۶. **دایرة‌المعارف‌ها**: ۱. دانشنامهٔ ادب فارسی (ادب فارسی در آناتولی)، به سرپرستی حسن انوشه، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۸۳، سپیدهٔ کوتی، «شاهنامه در آناتولی و بالکان»، ج ۶، صص ۴۹۹-۵۰۴.

۲. دایرة‌المعارف فارسی، به سرپرستی غلامحسین مصاحب، «شاهنامه»، ج ۲، صص ۱۴۴۵ و ۱۴۴۶؛ «فردوسی»، ج ۲، صص ۱۸۷۲ و ۱۸۷۳.

۱-۷. **ترجمه‌ها**: در زبان‌هایی که شاهنامه به آنها ترجمه شده این موارد هم باید ذکر شود:

۱. بلغاری: ترجمهٔ تقریباً کامل آتاناسوف در سال ۱۹۲۱ م.^{۱۵}

و کیانی در باورهای کهن ایرانی، تهران: هونام، ۱۳۷۸. ۴. ترابی، ولی‌الله و داوود فتحعلی‌بیگی؛ مشکین‌نامه (طومار نقالی)، تهران: نمایش، ۱۳۷۹. ۵. جنیدی، فریدون؛ زندگی و مهاجرت آریاییان بر پایهٔ گفتارهای ایرانی، تهران: بنیاد نیشابور، چاپ دوم، ۱۳۷۴. ۶. خرّم‌آبادی، ابراهیم؛ نگاهی نو به داستان رستم و اسفندیار، اصفهان: نقش کلک، ۱۳۸۱. ۷. حصوری، علی؛ سیاوشان، تهران: چشمه، ۱۳۷۸. ۸. همو؛ ضحاک، تهران: چشمه، ۱۳۷۸. ۹. سروشیار، جمشید سروش؛ شاهنامه و هخامنشیان، کرمان: فانوس کرمان، ۱۳۷۹. ۱۰. طبسی، حمید؛ کیهان‌شناسی شاهنامه، مشهد: دانشگاه آزاد، ۱۳۸۲. ۱۱. عبادیان، محمود؛ فردوسی و سنت و نوآوری در حماسه‌سرایی، الیگودرز: گهر، ۱۳۶۹. ۱۲. کریستن‌سن، آرتور؛ کیانیان، ترجمهٔ دکتر ذبیح‌الله صفا، چاپ پنجم، تهران: مؤسسهٔ انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۸. ۱۳. همو؛ نمونه‌های نخستین انسان و نخستین شهریار در تاریخ افسانه‌ای ایرانیان، ترجمهٔ دکتر ژاله آموزگار و دکتر احمد تفضلی، چاپ دوم، تهران: چشمه، ۱۳۷۷. ۱۴. مودن جامی، محمدمهدی؛ ادب پهلوانی، تهران: قطره، ۱۳۷۹. ۱۵. مهین‌فر، سیاره؛ اسطوره حماسه ضحاک و فریدون، تهران: قصه، ۱۳۸۳. ۱۶. وامقی، ایرج؛ بیژن‌نامه (دربارهٔ شاهنامه)، تهران: پژوهشگاه هنر و فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۰.

۱-۳. **مقالات، گفتارها و فصول در زبان‌های اروپایی و غربی**:

1. Bivar, A. D, “The Role Of Allegory in the Persian Epic”, Bulletin of the Asia Institute, vol. 14, 2000, pp. 19-26.

2. Davis, Dick, “Rustam-i- Dastān”, Iranian Studies, vol. 32. No. 2, Spring 1999, pp. 231-241

3. De Blois, Francois, “A Tomb of Horses Hoovse”, Bulletin of the Asia Institute, New Seris, vol. 7, 1993, pp. 31-34.

4. Jamzade, Parivash, “An Assyrian Motif in the Shāhnāma”, Iranian Antiqua, vol XXXVIII, 2003, pp. 167-172

5. Shahbazi, A. Shapur, “On the Xwadāy

۱۵. رک: رادفر، ابوالقاسم، ۱۳۶۹: ص ۱۶۲.

۲. چینی: ترجمه رستم و اسفندیار به قلم بای جون خه (همان، ص ۱۶۵). ۳. کشمیری: برگردان منظوم بخشی از شاهنامه به کوشش عبدالوهاب پری (همان، ص ۱۷۵). ۴. هلندی: ترجمه کامل فولر که در سال ۱۸۷۹ م. چاپ شده است (همان، ص ۱۸۰). ۵. یوگسلاویایی: ترجمه رستم و سهراب به اهتمام بایراکتاریویچ در ۱۹۲۸ م. (همان، ص ۱۸۱). همچنین پیشنهاد می شود در بخش ترجمه عربی (ص ۲۴۲) به ترجمه فارسی استاد عبدالمحمد آیتی از گزارش عربی بنداری (تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۸۰) نیز اشاره شود.

۸-۱. چاپ های متن کامل شاهنامه: این کوشش ارجمند نیز قابل ذکر است: شاهنامه، توضیح واژه ها و معنای ابیات: کاظم برگ نیسی، چاپ اول، تهران: فکر روز، ۱۳۸۵، ج ۱.

۹-۱. چاپ یک داستان شاهنامه: ۱. ابومحبوب، احمد؛ کک کوهزاد، تهران: نغمه زندگی، ۱۳۸۴. ۲. رادمش، عطامحمد؛ سوگنامه فرود، تهران: دانشگاه آزاد، ۱۳۷۹. ۳. نظری، جلیل و افضل مقیمی؛ داستانهای پر آب چشم (رستم و سهراب و رستم و اسفندیار)، تهران: آسیم، ۱۳۸۲.

۱۰-۱. فهرست نمایشنامه های بر اساس شاهنامه: این فهرست تا سال ۱۳۵۱ را در برمی گیرد اما چون محدوده زمانی چاپ جدید کتاب شناسی تا سال ۱۳۸۵ است، پیشنهاد می شود دنباله فهرست از جدولی که در کتاب قابلیت های نمایشی شاهنامه، تألیف آقای محمد حنیف (تهران: سروش، ۱۳۸۴، صص ۱۹۶-۲۰۳) آمده کامل شود که تا سال ۱۳۸۲ را شامل می شود و مجموعاً ۱۲۱ نمایشنامه مقتبس از شاهنامه را معرفی کرده است.

۱۱-۱. سالشمار مراسم بزرگداشت و شناخت فردوسی تا سال ۱۳۵۷: با اینکه حد زمانی معرفی این مراسم تا سال ۱۳۵۷ است، از مجمع علمی «فردوسی در قلمرو تاریخ و فرهنگ» که در سال ۱۳۷۹ برگزار شده، نام رفته است. بر همین اساس پیشنهاد می شود از میان همایش ها و آیین های بزرگداشت فردوسی تا سال ۱۳۸۵ حداقل این دو مراسم افزوده شود: ۱. کنگره بزرگداشت فردوسی (تهران، دی ۱۳۶۹). ۲. همایش بین المللی متن شناسی شاهنامه (شیراز و مشهد، اردیبهشت ۱۳۸۵).

۲. سهو در معرفی صاحبان / نویسندگان مقالات و کتاب ها گاهی نام نویسندگان بعضی مقالات و کتاب ها نادرست نوشته شده است. مواردی که نگارنده دیده است برای اصلاح و حذف در چاپ بعدی آورده می شود:

۱. در ص ۳۸، ش ۹۳، مقاله «نسخه برگردان شاهنامه لندن (۶۷۵ ه. ق.)»، نوشته آقای ابوالفضل خطیبی است که جزو مقالات نگارنده این سطور (آیدنلو، سجّاد) آمده است. ۲. در ص ۴۵، ش ۲۹۰، مقاله «محل حوادث داستان فرود» به نام آقای احمد اقتداری آمده ولی نویسنده آن آقای احمد اقلیدی است. ۳. در ص ۶۴، ش ۸۱۸، نویسنده مقاله «فرهنگ جامع شاهنامه» آقای ابوالفضل «حبیبی» است که به علت همسانی نام، ابوالفضل «خطیبی» نوشته شده. ۴. در ص ۸۳، ش ۱۳۹۰، مقاله «اشعار متفرقه فردوسی»، نوشته هرمان اته و ترجمه مرحوم دکتر صادق رضازاده شفق است که در اینجا اصل مقاله از آثار ایشان (مترجم) معرفی شده. ۵. در ص ۱۲۰، ش ۲۴۱۶، مقاله «نفوذ فردوسی در هندوستان» زیر نام زنده یاد دکتر محمدجعفر محبوب آمده ولی نویسنده آن محمد اسحاق است. ۶. در ص ۱۲۳، ش ۲۵۱۴، مقاله «موضوع و روح شاهنامه» از شادروان دکتر منوچهر مرتضوی — که در همان صفحه با شماره ۲۵۲۵ زیر نام ایشان آمده — از دکتر فاطمه مدرس دانسته شده است. ۷. در ص ۱۵۱، ش ۳۲۲۲، کتاب بلور کلام فردوسی، تألیف مرحوم رحیم رضازاده ملک — که در شماره ۳۲۲۱ معرفی شده — مجدداً و این بار به نام آقای روح الله رضا سلطانی نوشته شده است. ۸. در ص ۳۰۵، ش ۵۲۸۴، کتاب سیمای پهلوانان شیروازن در شاهنامه که مجموعه ای از نگاره های شاهنامه ای استاد محمود فرشچیان است، ذیل نام آقای رضا فرزانه دهکردی آمده است.

۳. جابه جایی محل معرفی آثار

منظور این است که برخی آثار با توجه به موضوع و قالب آنها در بخش مربوط به خود — مطابق با تقسیمات کتاب شناسی — معرفی نشده. از آن جمله:

۱. ص ۴۵، ش ۲۸۳: اقبال، فرشید؛ داستان رستم و سهراب از

۱۶. پیشنهاد معرفی این کتاب از آن روی است که چاپ دیگری از این منظومه در ص ۳۰۰، شماره ۵۶۹۶ ذکر شده است. ۱۷. در این مقاله «ش» نشانه اختصاری «شماره» و منظور شماره هایی است که در کتاب شناسی فردوسی و شاهنامه برای هر یک از آثار آمده است. ۱۸. این مقاله در ص ۴۱، ش ۱۶۴، به درستی در برابر نام «اسحاق، محمد» آمده است.

شاهنامه فردوسی به نثر، کتاب و بازنویسی منثور شاهنامه است که باید در بخش «چاپ یک داستان شاهنامه» بیاید نه فصل «مقالات، گفتارها، فصول». ۲. ص ۱۲۰، ش ۲۴۱۴: محبوب، محمدجعفر؛ سبک خراسانی در شعر فارسی، کتاب است که در بخش مقالات آمده. ۳. ص ۱۳۹، ش ۲۹۶۳: یوسفی؛ غلامحسین؛ فرخی سیستانی، باز کتاب است و در فصل مقالات معرفی شده. ۴. ص ۱۹۸، ش ۴۱۱۶: Champion، Joseph، *The Poems of Ferdosi* چون ترجمه شاهنامه است دقیق تر این است که در بخش ترجمه ها آورده شود نه کتاب های منفرد در زبان های اروپایی و غربی. ۵. ص ۱۹۹، ش ۴۲۱۸: Davis، Dick. *The Legend of Seyavash* باز ترجمه انگلیسی داستانی از شاهنامه است و باید در فصل مربوط معرفی شود. ۶. ص ۲۰۹، ش ۴۳۱۳: بابک، علی؛ فرهنگ فردوسی، بر خلاف نام آن فرهنگ به معنای واژه نامه نیست و تحقیقی درباره اسطوره و حماسه در شاهنامه است که باید در بخش «کتاب های منفرد در زبان های شرقی» آورده شود. ۷. ص ۲۵۷، ش ۴۷۶۶: انتخاب شاهنامه (مورخ ۸۸۰ هـ. ق) جزو نسخه های تاریخ دار شاهنامه معرفی شده ولی اگر آن گونه که از عنوانش بر می آید برگزیده شاهنامه باشد نه متن کامل آن، باید در قسمت «نسخه های منتخب شاهنامه» بیاید. ۸. ص ۲۶۸، ش ۵۰۳۷ و ۵۰۳۸ به صورت «یک برگ ترکی» معرفی شده که اگر مراد ترجمه شاهنامه به ترکی باشد باید در بخش مربوط (ترجمه های شاهنامه) ذکر شود نه ضمن نسخه های بی تاریخ شاهنامه. دیگر اینکه اگر این دو مورد که در آثار سده هشتم آورده شده، ترجمه ترکی شاهنامه — هرچند یک برگ — باشد بسیار ارزشمند و به لحاظ تاریخی مقدم بر ترجمه های ترکی شناخته شده از حماسه ملی ایران است. ۹. در (ص ۲۵۸) در بخش «نسخه های بدون تاریخ و غیر مشخص و قطعات عربی شاهنامه» زیر دو عنوان «نسخه های عربی» و «نسخه های ترکی»، هشت دست نویس معرفی شده که همه نسخ گزارش عربی بنداری — یا برگردانهای عربی دیگر —^{۱۹} و ترجمه های ترکی شاهنامه

است. از این روی پیشنهاد می شود این بخش به طور کامل حذف و موارد مذکور، در فصل ترجمه های شاهنامه ذیل زبان عربی و ترکی معرفی شود. ۱۰. ص ۲۸۵، ش ۵۴۲۷: روایت شاهنامه به نثر، بازنویسی شاهنامه به نثر است که سهواً ضمن چاپ های متن کامل شاهنامه ذکر شده است. ۱۱. ص ۲۸۶، ش ۵۴۵۲: شاهنامه منثور، مجدداً بازنویسی منثور است که در بخش چاپ های متن کامل آمده. ۱۲. ص ۲۸۸، ش ۵۴۸۸: شاهنامه فردوسی، مصحح محمدعلی فروغی؛ همان خلاصه شاهنامه مرحوم استاد فروغی است که در بخش خلاصه ها و منتخبات معرفی شده است. شادروان استاد فروغی شاهنامه را تصحیح نکرده اند و این مورد باید از فصل «چاپ های متن کامل شاهنامه» حذف شود. ۱۳. ص ۲۸۹، ش ۵۵۰۵ (شاهنامه فردوسی (نثر): شاهری، سیدعلی)، ش ۵۵۰۸ (شاهنامه فردوسی به نثر: زمانی، محبوبه) و ش ۵۵۰۹ (شاهنامه حکیم ابوالقاسم فردوسی از نظم به نثر...: کباری، مهین) سهواً در بخش «چاپ های متن کامل شاهنامه» آمده اند. ۱۴. ص ۲۹۸، ش ۵۶۴۵: زریری، عباس (مرشد)؛ داستان رستم و سهراب، روایت نقالان، به دلیل اینکه روایت نقالی داستان است باید به بخش «کتاب های منفرد در زبان های شرقی» برده شود همچنان که مثلاً طومار نقالی هفت لشکر در آنجا معرفی شده است. ۱۵. ص ۳۰۰، ش ۵۶۹۵: محمدزاده صدیق، حسین؛ یوسف و زلیخا منسوب به حکیم فردوسی، ربطی به این فصل (چاپ یک داستان از شاهنامه) ندارد و باید حذف شود زیرا به درستی در قسمت ششم: «چاپ های یوسف و زلیخا» (ص ۳۱۸، ش ۵۸۶۷) آمده است. ۱۶. صص ۳۰۰، ۳۰۳ و ۳۰۵، ش ۵۷۴۱، ۵۷۴۶، ۵۷۵۲، ۵۷۸۶، ۵۷۹۹، ۵۸۱۰، ۵۸۱۱، ۵۸۱۲ و ۵۸۱۳؛ همه گزیده های شاهنامه است که در بخش «چاپ چند داستان شاهنامه» معرفی شده اما دقیق تر این است که در قسمت «خلاصه ها و منتخبات شاهنامه» آورده شود. ۱۷. صص ۳۰۸ و ۳۰۹، ش ۵۸۳۰، ۵۸۳۲، ۵۸۳۳، ۵۸۳۴، ۵۸۳۵، ۵۸۳۶، ۵۸۳۷، ۵۸۴۲، ۵۸۴۳، ۵۸۴۴ و ۵۸۴۵ مذکور در قسمت «آثاری که بر اساس شاهنامه تألیف و تهیه شده است» باید به بخش «چاپ

۱۹. از چهار نسخه عربی که مرحوم استاد افشار معرفی کرده اند فقط دست نویس برلین (۶۷۵ هـ. ق) در میان نسخ مورد استفاده عبدالوهاب عزام، مصحح ترجمه عربی بنداری، دیده می شود و چون وی از نسخه پاریس که شادروان علامه قزوینی به او معرفی کرده بودند یادی نکرده است معلوم نیست که کدام یک از دو دست نویس پاریس (۷۵۴) و پاریس (بدون تاریخ) در کتاب شناسی فردوسی و شاهنامه همان دست نویس مورد اشاره علامه قزوینی است. ابهام دیگر این است که دانسته نیست آیا نسخه لیدن (۸۵۴) و یکی از آن دو نسخه پاریس هم از دست نویس های ترجمه بنداری است یا اینکه احتمالاً از آن ترجمه / ترجمه های دیگر است. اگر پرسش دوم محتمل باشد، بررسی و چاپ این ترجمه / ترجمه ها یکی از کارهای بسیار مهم و واجب در شاهنامه شناسی خواهد بود.

یک» و «چند داستان از شاهنامه» برده شود زیرا بازنویسی یک یا چند داستان به نثر است.

۴. آثار نامرتبط با فردوسی و شاهنامه

شماری از مقالات و کتاب‌های فهرست‌شده در کتاب‌شناسی، از نظر موضوعی ارتباطی با فردوسی و شاهنامه ندارد و باید حذف شود. این موارد عبارت است از:

۱. ص ۴۹، ش ۴۰۵: انوشه، م؛ نگاهی به نوشته‌های آرامش دوستدار. ۲. ص ۱۱۲، ش ۲۱۸۶: قزوینی، محمد؛ نامه به آقای قراگوزلو در مورد نسخ خطی. در این نامه هیچ اشاره‌ای به فردوسی و نسخه/نسخ شاهنامه نیست. ۳. ص ۱۴۷، ش ۳۱۳۲: پرهام، باقر؛ تراژدی چشم اسفندیار. همان گونه که از عنوان فرعی این کتاب یعنی (نگاهی انتقادی به کارنامه روشنفران در تاریخ معاصر ایران) بر می‌آید، برخلاف نام شاهنامه‌ای آن، ربطی به شاهنامه‌شناسی ندارد. ۴. ص ۱۸۰، ش ۳۸۲۸: Minorski, Vladimir, Vis u Ramin. A Parthian Romance. این مقاله که ترجمه فارسی آن به قلم مرحوم استاد مصطفی مقرّبی چاپ شده، درباره منظومه ویس و رامین فخرالدین اسعد گرگانی است. ۵. ص ۱۹۹، ش ۴۱۳۴: Dumézil, Georges. *Mythe et épopée*. این کتاب ژرژ دومزیل دقیقاً و کاملاً مرتبط با فردوسی و شاهنامه نیست. ۶. ص ۲۰۱، ش ۴۱۶۴: Kabud. Haqnazarow. *Gurugli*. همچنان که نام کتاب نشان می‌دهد این اثر درباره کوراوغلو، پهلوان روایات آذربایجانی، است و نباید در کتاب‌شناسی فردوسی و شاهنامه معرفی شود. ۷. ص ۲۰۵، ش ۴۲۵۰: Watkins, C. *How to Kill a Dragon: Aspects of Indo-European Poetics*. نخست اینکه تاریخ چاپ کتاب که سال (۱۹۹۵ م) است در کتاب‌شناسی نیامده. ثانیاً در فهرست مطالب، اعلام و منابع این کتاب هیچ نامی از فردوسی و شاهنامه نیست و بر همین اساس نمی‌توان آن را جزو آثار شاهنامه‌شناسی به شمار آورد.

۵. سهو در صورت درست یا ترتیب الفبایی نام نویسندگان

در چند مورد وجه درست یا ترتیب الفبایی نام و نام خانوادگی نویسندگان دچار سهو شده است مانند:

۱. (ص ۳۵، ش ۱۳)، «آذر، محمدحکیم» باید به صورت «حکیم آذر، محمد» و در ترتیب الفبایی خود بیاید. ۲. (ص ۳۶، ش ۲۵)، «آزاد، الف» از نظر الفبایی باید پس از شماره ۲۲ (آریان‌پور، لیا) آورده شود. ۳. (ص ۶۲، ش ۷۵۷)، در عنوان مقاله (پاسخ نقد ابوالفضل خطیبی)، «حیبی» درست است. ۴. (ص ۶۶، ش ۸۹۵)، به جای «خالصی ایلامی» بر اساس متن مقاله ایشان «خالصی ایلامی» صحیح است. ۵. (ص ۷۱، ش ۱۰۲۲) و (ص ۲۹۷، ش ۵۶۱۰)، «خانلری، پرویز ناتل» باید به صورت «ناتل خانلری، پرویز» و در محل خود بیاید. ۶. (ص ۷۸، ش ۱۲۳۴)، نام آقای «ذاکر الحسینی»، «محسن» است که «محمد» نوشته شده است. ۷. (ص ۸۷، ش ۱۴۸۲)، «ریاحی رنین» باید به «ریاحی زمین» اصلاح شود. ۸. در (ص ۱۰۳، ش ۱۹۲۹)، «عثمانف، نوری محمد» همان «عثمانف، محمد نوری» در شماره بعدی است که در اینجا اجزای نام کوچک او پس و پیش (محمد نوری محمد) و شخص دیگری انگاشته شده است. ۹. (ص ۱۱۶، ش ۲۳۱۶)، نام کوچک آقای «لرستانی»، «زروان» است که بر اثر خطای چاپی «رزوان» شده است. ۱۰. (ص ۱۲۰، ش ۲۴۲۲)، «محمدرضا پهلوی» باید به صورت «پهلوی، محمدرضا» و در ترتیب الفبایی خود نوشته شود. ۱۱. (ص ۱۲۶، ش ۲۶۰۴)، «مقرّبی، مصطفی» به لحاظ الفبایی باید پس از شماره ۲۶۰۶ (مقدم صفیاری) بیاید. ۱۲. (ص ۱۴۹، ش ۳۱۸۱)، وجه درست «خجسته، کیا»، «کیا، خجسته» است که البته به همین صورت در (ص ۱۵۷، ش ۳۳۵۸ و ۳۳۵۹) آمده و اتفاقاً کتابی که چاپ سال ۱۳۸۴ آن در اینجا معرفی شده در آنجا هم بار دیگر (چاپ سال ۱۳۶۹ آن) ذکر شده است. ۱۳. (ص ۱۵۲، ش ۳۲۴۳) و (ص ۲۹۳، ش ۵۵۴۱) به جای «سپاسی، محمود»، «سیاسی» درست است. ۱۴. (ص ۱۹۲، ش ۴۰۴۰) در «Soroudi»، «Sarah»، «Sarah» صحیح است.

۶. چند نکته دیگر

۱. در (ص ۱۱) که چهار استاد «به ترتیب سنوات» آمده، نوشته علامه قزوینی (به تاریخ ۱۳۰۶) باید پیش از مطلب استاد فروغی باشد که تاریخ آن سال ۱۳۲۱ است.
۲. در (ص ۲۰)، «یادداشت نو» مرحوم استاد افشار، تعداد آثار معرفی شده در چاپ جدید کتاب ۵۸۶۸ مورد نوشته شده که طبق شماره‌گذاری متن ۵۸۶۷ درست است.
۳. پیشنهاد می‌شود در ذیلی بر «یادداشت نو» استاد افشار، جزو

نسخه‌برگردان‌های چاپ‌شده شاهنامه تا سال ۱۳۸۵ - که در (ص ۲۱) معرفی شده - چاپ عکسی دست‌نویس حاشیة زعفرنامه مستوفی (تهران و وین، مرکز نشر دانشگاهی و آکادمی علوم اتریش ۱۳۷۷) هم افزوده شود. ضمناً در همین بخش تاریخ چاپ نسخه سعدلو که سال ۱۳۷۹ است از قلم افتاده.

۴. گاهی نام اصلی مقالات نقد و معرفی داده نشده و فقط عنوان کتاب‌های بررسی شده در این مقالات آورده شده است. برای نمونه در ص ۳۷، ش ۵۹ داستان گنجی و شاهنامه نام کتابی است که در مقاله‌ای با نام «از فردوسی تا موراساکی» معرفی و نقد شده است یا در ص ۷۲، ش ۱۰۷۲ نام مقاله آقای ابوالفضل خطیبی در نقد شاهنامه مرحوم دکتر پرویز اتابکی، «متن انتقادی یا دلبخواهی؟» است. پیشنهاد می‌شود در چاپ‌های بعدی عنوان دقیق این گونه مقالات آورده شود زیرا هم به لحاظ روش کار درست است و هم برای کسی که در پی آشنایی با چگونگی عنوان‌گذاری‌ها در مقالات نقد و احیاناً تحقیق در این موضوع است^{۲۰} مفید خواهد بود.

۵. در ص ۳۸، ش ۸۰ و ۸۴ مقالات معرفی‌شده، در مجله کتاب ماه ادبیات و فلسفه چاپ شده است نه کتاب ماه تاریخ و جغرافیا.

۶. در ص ۴۳، ش ۲۲۳ به جای نام مجله شش علامت سؤال (؟؟؟؟؟؟) گذاشته شده است که باید اصلاح شود. ظاهراً نام نشریه فصلنامه گلستان هنر است.

۷. در ص ۵۳، ش ۵۰۸ نام مجموعه (فردوسی در اصفهان) درست نیست و باید به یادنامه آیین بزرگداشت آغاز دومین هزاره سرایش شاهنامه فردوسی، اصلاح شود.

۸. در ص ۵۷، ش ۶۲۴ نام نویسنده مقاله «تحقیق درباره رستم و اسفندیار»، چاپ شده در مجله هُوخت، نوشته نشده است. اگر مقاله در اصل بدون نام نویسنده منتشر شده باید در بخش آثاری که «بی نام نویسنده» است (صص ۱۴۰ و ۱۴۱) بیاید و در غیر این صورت با مراجعه دقیق به مجله، نام صاحب مقاله افزوده شود.

۹. ص ۵۹، ش ۶۶۶-۶۸۰ نام فصول کتاب از پانزده دریچه اثر ماگالی تودوآست که در بخش «کتاب‌های منفرد در زبان‌های شرقی» به طور مستقل معرفی شده است و نیازی نیست که نام همه فصل‌های آن نیز جداگانه در بخش «مقالات، گفتارها

و فصول» بیاید چون در این صورت باید فصل‌های سایر کتاب‌های مربوط به فردوسی و شاهنامه نیز معرفی می‌شد که به درستی این گونه نشده است.

۱۰. در ص ۹۴، ش ۱۶۸۷ نام مجله یا مجموعه‌ای که مقاله در آن چاپ شده، نوشته نشده و خالی مانده است.

۱۱. در ص ۱۱۲، ش ۲۱۷۸ و ۲۱۸۲ شماره صفحات مطلب مربوط به «شاهنامه دموت» و «مشکل تحقیق درباره فردوسی و شاهنامه» از علامه قزوینی در کتاب نامه‌های قزوینی به تقی زاده نوشته نشده است. بر اساس چاپ جدید این کتاب (تهران: قطره، ۱۳۸۴) موضوع نخست در نامه شماره ۳۰ (صص ۱۸۳-۱۸۹) و مطلب دیگر در نامه شماره ۳۱ (صص ۱۹۱-۱۹۷) آمده است.

۱۲. در ص ۱۳۸، ش ۲۹۳۱ شماره مجله و تاریخ چاپ مقاله در نشریه دانشکده ادبیات تبریز نادرست و صورت درست، سال اول، شماره ۲، ۱۳۲۷ است.

۱۳. در ص ۱۴۴، ش ۳۰۵۱ پس از معرفی کتاب، مشخصات نقد چاپ‌شده بر آن نیز آمده که چون درباره دیگر کتاب‌ها به این شیوه عمل نشده است، پیشنهاد می‌شود حذف گردد.

۱۴. در ص ۱۴۶، ش ۳۱۰۸ اثر معرفی‌شده رساله دکتری چاپ‌نشده است که باید حذف شود زیرا شیوه کتاب‌شناسی فردوسی و شاهنامه، معرفی آثار چاپ‌شده است و فقط در بخش «کتاب‌های منفرد در زبان‌های اروپایی و غربی» چند رساله منتشر نشده فهرست شده است. معرفی پایان‌نامه‌های چاپ‌نشده فارسی درباره فردوسی و شاهنامه خود محتاج تدوین کتاب‌شناسی جداگانه‌ای است.

۱۵. در ص ۱۵۰، ش ۳۲۰۳ کتابی معرفی شده که پیشتر در ص ۱۴۵، ش ۳۰۸۳ ذکر شده و در اینجا تکراری است.

۱۶. در ص ۱۵۷، ش ۳۳۵۳ پس از نام خانوادگی و نام مؤلف (کویاجی، جهانگیر کوروجی) علامت سؤال آمده است که معلوم نیست برای چیست و باید حذف شود.

۱۷. در ص ۱۷۰، ش ۳۶۲۹ در نوشتن نام مجله پس از کلمه Iran جای کلمه/ کلماتی خالی مانده که احتمالاً and است و نام کامل مجله باید چنین باشد: Iran And The Caucasus.

۱۸. در ص ۱۸۶، ش ۳۹۴۶ سخنرانی چاپ‌نشده، معرفی و اشاره شده که «قرار است در ایتالیا (رم) در ۲۰۰۸ م به چاپ

۲۰. برای نمونه‌ای از این بررسی‌ها، ر.ک: حمید رفیعی، محمدعلی، ۱۳۷۵.

۷. اغلاط چاپی

در پایان، نادرستی‌های چاپی کتاب نیز تا آنجا که به نظر نگارنده رسیده است برای اصلاح در چاپ‌های بعدی آورده می‌شود: (ص ۳۹، ش ۱۲۰: جو ← خو)، (ص ۵۸، ش ۶۴۱: هرزند ← هرزید)، (ص ۶۷، ش ۹۰۴: مانوی ← بانوی)، (ص ۷۷، ش ۱۱۹۹: بقالان ← نقالان)، (ص ۷۷، ش ۱۲۰۰ و ۱۲۰۱: پژوهشی ← پژوهی)، (ص ۷۸، ش ۱۲۱۵: بقالان ← نقالان)، (ص ۸۱، ش ۱۳۲۶: پارسی ← پارس)، (ص ۱۱۴، ش ۲۲۴۴: پژوهشی ← پژوهی)، (ص ۱۲۰، ش ۲۴۱۶: ۱۳۷۵ ← ۱۳۵۷)، (ص ۱۲۰، ش ۲۴۳۵: رزوان ← زروان)، (ص ۱۲۱، ش ۲۴۴۳: پژوهشی ← پژوهی)، (ص ۱۲۲، ش ۲۴۸۰: یا ← و)، (ص ۱۳۳، ش ۲۸۱۲: سر ← لب)، (ص ۱۵۸، ش ۳۳۸۶: سهراب ← اسفندیار)، (ص ۱۶۰، ش ۳۴۳۷: سرپرش ← سه پسرش)، (ص ۱۶۰، ش ۳۴۴۲: شاهنامه تاریخ ← شاهنامه و تاریخ)، (ص ۱۷۷، ش ۳۷۶۶: In ← On)، (ص ۲۶۶، بخش استدراک: ششم ← هشتم، مکوف ← مکشوف)، (ص ۳۷۲، سطر ۱۳: تصحیح ← تصحیح).

منابع:

- افشار، ایرج (۱۳۹۰)، کتاب‌شناسی فردوسی و شاهنامه، چاپ چهارم (چاپ اول ناشر)، تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
- _____، (۱۳۵۵)، کتاب‌شناسی فردوسی، چاپ دوم، تهران: انتشارات انجمن آثار ملی.
- امیر فریار، فرخ (۱۳۹۰)، جهان کتاب، سال شانزدهم، ش ۳-۵ (پیاپی ۲۶۵-۲۶۷)، خرداد - مرداد، ص ۷۳.
- پورجوادی، نصرالله (نظارت‌کننده)، (۱۳۷۵)، درباره‌ی ویرایش (برگزیده‌ی مقاله‌های نشر دانش)، چاپ سوم، تهران: انتشارات مرکز نشر دانشگاهی.
- حمیدرفیعی، محمدعلی (۱۳۷۵)، «تأملی در "عنوان مقاله"»، درباره‌ی ویرایش، صص ۲۵۴-۲۶۰. نک: پورجوادی، ۱۳۷۵.
- رادفر، ابوالقاسم (۱۳۶۹)، «ترجمه‌های شاهنامه»، فرهنگ، کتاب هفتم، صص ۱۴۵-۱۹۰.
- سبحانی، توفیق (۱۳۹۰)، «دریغ آن گوهر نایابی که رفت»، گزارش میراث، دوره دوم، سال پنجم، ش ۴۴، فروردین و اردیبهشت، صص ۱۷۷ و ۱۷۸. ■

برسد». چون ذکر سخنرانی‌های منتشر نشده‌ی همایش‌ها خارج از شیوه کار تدوین کتاب‌شناسی فردوسی و شاهنامه است و موارد مشابه دیگر معرفی نشده، پیشنهاد می‌شود این مورد واحد هم حذف شود.

۱۹. ص ۲۰۴، ش ۴۳۳۱ معرفی دوباره همان کتاب شماره ۴۳۳۰ و تکراری است که باید حذف شود.

۲۰. در استدراک چاپ‌شده در (ص ۲۶۶)، ترکیب «چاپ پهلوی» در جمله مبهم است. آیا منظور چاپ پیش از انقلاب کتاب‌شناسی فردوسی است؟

۲۱. در ص ۲۸۱، ش ۵۳۷۰ برای شاهنامه تصحیح ووللرس / فوللرس دو صفت «معتبر و دقیق» به کار رفته است که پیشنهاد می‌شود در چاپ‌های بعد حذف شود زیرا با پیشرفت‌هایی که در متن‌شناسی شاهنامه از زمان چاپ دوم کتاب‌شناسی فردوسی تا امروز روی داده، چاپ مذکور دیگر فاقد اعتبار است و تنها از نظر فضل تقدم در تصحیح شاهنامه دارای اهمیت است.

۲۲. در ۲۸۷، ش ۵۴۷۹ تاریخ چاپ اول جلد نخست شاهنامه از دست‌نویس موزه فلورانس به کوشش دکتر عزیز الله جوینی ۱۳۷۵ است که سهواً ۱۳۷۷ آمده.

۲۳. در ص ۲۸۹، ش ۵۵۰۰ و ۵۵۰۲ تاریخ چاپ نخست شرح شاهنامه خانم مهری بهفر و شاهنامه مصحح آقای مصطفی جیحونی به ترتیب ۱۳۸۰ و ۱۳۷۹ است که هر دو ۱۳۸۱ نوشته شده است.

۲۴. ص ۲۹۴، ش ۵۵۵۰ تاریخ اولین چاپ بهین‌نامه باستان دکتر محمدجعفر یاحقی ۱۳۶۹ است.

۲۵. در ص ۲۹۴، ش ۵۵۵۹ نام ناشر کتاب گزیده‌ای از شاهنامه همچنان که در (ص ۳۰۵، ش ۵۸۰۰) آمده، «انتشارات تهران» است نه دانشگاه تهران.

۲۶. در ص ۲۹۹، ش ۵۶۵۵ و ۵۶۵۹ فقط عنوان لاتین این دو کتاب داده شده است که چون شیوه واحدی در سراسر متن نیست باید حذف شود.

۲۷. ص ۲۹۹، ش ۵۶۶۹ معرفی مجدد کتابی است که قبلاً در ص ۲۹۸، ش ۵۶۴۰ ذکر شده است.

۲۸. با توجه به موارد یادشده در بخش‌های گوناگون این مقاله، پیشنهاد می‌شود در چاپ دیگر کتاب پس از حذف موارد تکراری و نادرست و افزودن از قلم‌افتاده‌ها، مجموع آثار مجدداً شماره‌گذاری شود.

